

УДК 346.1:346.3

І.Л. ЄВМІНА, Інститут економіко-правових досліджень НАН України, сектор сприяння розвитку економіко-правових досліджень

НЕДІЙСНІСТЬ ДОГОВОРІВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ТА ГОСПОДАРСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ: ПРОБЛЕМА УЗГОДЖЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Ключові слова: господарське законодавство, господарські договори, угода, домовленість, господарське зобов'язання, недійсність господарських договорів

З прийняттям Цивільного і Господарського кодексів України у правозастосуванні виникла проблема їх співвідношення, і неоднозначність підходів до її вирішення негативно вплинула на рівень ефективності правового регулювання господарсько-договірних відносин. У коментарях практиків до правозастосування йдеться про колізії, розбіжності, суперечності, які знижують юридичну силу законів. Науковці розбігаються в поглядах від повного заперечення цивілістами Господарського кодексу з рекомендаціями його відмінити до визначення цієї проблеми як проблеми взаємодії спеціального та загального закону, яка має нарешті устаткуватися. Як зазначають провідні вітчизняні спеціалісти з договірної права у сфері господарювання, проблема співвідношення договірної права за ЦК України і господарського договірної права за ГК України залишається дискусійною, як і питання поділу договорів на господарські та цивільно-правові [1, с.13]. За словами О.П. Подцерковного, на жаль, у вирішенні співвідношення норм ЦК і ГК України не діє визнаний у світі принцип «Спеціальний закон скасовує дію загального закону» («*Lex specialis derogat generali*»), спір щодо його використання існував як при розробці цих кодексів, так існує і сьогодні, й досі не з'ясовані напрями гармонізації спеціального та загального законодавства [2, с.34]. Це відповідно познача-

ється на якості правозастосування у всіх питаннях договірних відносин, у тому числі в питанні визнання господарських договорів недійсними.

Найперше питання, що виникає у дослідників та практиків, це питання неузгодженості термінології, зокрема в чинних нормах кодексів важко уледіти впорядковане застосування термінів «правочин», «угода», «договір», з приводу чого точаться дискусії. Цивілісти критикують відмову господарників від терміну «правочин» на користь терміну «угода», частина господарників після тривалого спротиву нещодавно вирішила зробити крок назустріч та погодилась в запропонованому законопроекті про внесення змін до ГК України, який пройшов обговорення на конференції «10 років застосування Господарського кодексу України: сучасний стан та перспективи вдосконалення кодифікації» (14.11.2014 р.), замінити термін «угода», використаний у ГК України, на термін «правочин». Натомість, незважаючи на це, питання залишається дискусійним, що свідчить про актуальність цього дослідження та обґрунтування рекомендацій, які могли би бути найбільш лояльно прийняті обома сторонами. Тому метою цієї статті є обґрунтування пропозицій щодо узгодження термінології, застосованої у ЦК України і ГК України в питаннях, що стосуються недійсності договорів, що могло б послужити усуненню підґрунтя для спорів.

ГК України і ЦК України передбачають дещо різне регулювання в питаннях застосованої термінології, й навколо розбіжностей точаться дискусії.

ГК України розглядає категорії «господарський договір» як вид угоди і як одну із підстав виникнення зобов'язання. Так, згідно з ГК України, майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання і негосподарюючими особами – юридичними особами на підставі господарських договорів, є господарсько-договірними зобов'язаннями. Господарські зобов'язання можуть виникати з господарського *договору та інших угод* (ст.174 ГК України). Отже, договір розглядається як вид угоди.

ЦК України замість терміна «угода», який використовувався у ЦК УРСР 1963 року, вживає термін «правочин», але поряд із цим у Кодексі зустрічається й термін «угода» (в ст.ст.228, 1267).

Термін «правочин» раніше використовувався в українському законодавстві протягом 1920–1930-х років. Після довгої перерви він був застосований в новому Цивільному кодексі України. До цього в цивільному праві вживався термін «угода». Згідно ст.41 ЦК УРСР 1963 року угодами визнаються дії громадян і організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків; угоди можуть бути односторонніми і дво- або багатосторонніми (договори).

Отже, у редакції ЦК УРСР 1963 року термін «угода» фактично використовується у значенні, в якому у нині чинному ЦК України застосовано термін «правочин».

З цього приводу слід зауважити, що термін «угода» у ЦК УРСР 1963 року застосований як переклад з російської мови терміну «сделка».

Натомість такий переклад насправді є невдалим. Зокрема, застосування терміну «угода» до односторонньої «сделки» слід визнати не досить влучним, не відповідним етимології слова у випадку односторонньої угоди. Наприклад, у словнику української мови, складеному Інститутом мовознавства АН УРСР (1970–1980 рр.) угода означає взаємну домовленість про що-небудь [3, с.377], тому більш точним перекладом на російську мову терміну «угода» є термін «соглашение». Отже в появі терміна «правочин» був сенс, це було потрібно для більш влучного термінологічного позначення односторонньої дії («сделки»).

Таким чином, проблема із застосуванням терміну «угода» виникла через неповну його придатність для відображення змісту терміна «сделка», використаного в основному російськомовному тексті радянського законодавства. «Правочин» є більш адекватним перекладом з російської мови терміну «сделка».

Згідно ст.202 ЦК України правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори). Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або при-

пинення цивільних прав та обов'язків. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін. До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину.

Із вищевикладеного можна зробити такий висновок. Якщо правочин – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (тобто одностороння дія), то дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін. Спробуємо розібратися з тим, який термін слід використати для її позначення.

Окрім терміну правочин, ЦК України використовує терміни «угода», «домовленість», «договір».

Якщо ст.202 ЦК України розглядає договір як дво- чи багатосторонній правочин (цит. – «правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори)»), то у ч.1 ст.626 ЦК України вже дає визначення договору через термін «домовленість», а не термін «правочин» – договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Тобто, щонайменше недостає стрункого застосування термінів в ЦК, що вносить певну плутанину у розуміння термінів.

Для устаткування правозастосування в цих питаннях О.В. Дзера пропонує наступну концепцію співвідношення термінів [4, с.14]:

1. Двосторонні й багатосторонні правочини є договорами й водночас угодами.
2. Договори й угоди – тотожні поняття.
3. Термін «домовленість» необхідно розуміти як договір чи угоду, якщо такої домовленості досягнуто з дотриманням вимог, встановлених для укладення договору.

Це наукове тлумачення додає стрункості у розуміння проблеми при правозастосуванні, але поряд із цим викликає запитання, навіщо законодавець застосовує тотожні терміни («договір» і «угода»), адже дублювання термінів, якщо воно має місце, є недоцільним.

С.А. Подоляк зауважує, що у філологічному розумінні можна вважати, що і «угода», і «домовленість», і «договір» є синонімічними (тотожними) термінами, хоча вважає спірною необхідність зміни «угоди» на «домовленість» – так, наприклад, у новому ЦК Російської Федерації збережено звичний термін «сделка» («угода») [5]. Українська мова надає юристам можливість застосовувати до правомірних дій однієї особи та узгоджених дій кількох осіб новий термін «правочин» (який був відсутнім у юридичному словнику 1974 р. за ред. Б.М. Бабія, В.М. Корецького, В.В. Цветкова) [6]. З одного боку, введення до ЦК України нового поняття «правочин» сприяє розширенню кола дій, спрямованих на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, дозволяє об'єднувати як двосторонні угоди, які водночас є договорами, так і одноособові дії. А з іншого, – є проблематичним співвідношення із термінологією, яка використовується у загальноєвропейській практиці, із огляду на прагнення до уніфікації та гармонізації права країн ЄС і європейського вибору України. І ця проблематичність відчувається й у самому ЦК України. З визначення договору як домовленості (ч.1 ст.626 ЦК України) може скластися враження, що договір начебто не є правочином. Але в ст.11 ЦК України ці терміни поєднуються: підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є договори та інші правочини [7, с.38].

З цього приводу слід зазначити, що слово «домовленість» не можна розглядати як суто юридичний термін. Пояснення цій тезі знаходимо у правилах юридичної логіки. Наприклад, у навчальному посібнику А.А. Тер-Акопова з юридичної логіки зазначається наступне. Юридичні поняття – це поняття, що відбивають юридичні властивості, якості та відносини предметів й явищ, тобто такі ознаки, які мають значення для юридичної діяльності. Юридичні поняття діляться на спеціально юридичні та відносно юридичні. До спеціально-юридичних належать поняття, які позначають предмети, явища, що мають суто юридичне значення, і які не застосовуються в якій-небудь іншій сфері людської діяльності.

Відносно юридичні поняття використовуються як в юридичній, так і в іншій сфері діяльності. Ці поняття застосовуються як в юриспруденції, так і в інших відносинах (авт. – «домовленість» може бути не тільки юридичною, але і неформальною, що не має юридичних наслідків). Строго кажучи, у юридичній діяльності відносно правові поняття не повинні використовуватися, оскільки вони мають двоїстий зміст. Всі поняття повинні адекватно відображати певні властивості, якості і відносини об'єктів, і якщо необхідно врахувати їх правові ознаки, то потрібно вживати відповідні суто правові поняття. У цих випадках відносно правові поняття підлягають обов'язковому перетворенню в спеціально правові. Перетворення здійснюється шляхом виділення у відносно правовому понятті правової ознаки (авт. – наприклад, правова домовленість або домовленість про встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків) [8].

Так само не можна розглядати як суто юридичний термін слово «угода», адже угода може бути як юридичною, так і неформальною (в перекладі на рос. – «уговор»). Тому це відносно правове поняття підлягає перетворенню у спеціально правове шляхом виділення в ньому правової ознаки – правова угода або угода про встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків.

Натомість, для цього випадку у юриспруденції ми маємо термін, який більш точно і лаконічно відображає суть відповідного правового явища – це договір (юридичний термін – це узагальнене найменування юридичного поняття, яке має точний і визначений зміст, вирізняється смисловою однозначністю та функціональною стійкістю). На користь цього терміну свідчить той факт, що термін «договір» є суто юридичним (спеціально юридичним) (див. Толковий словник Ожегова [9], Великий енциклопедичний словник [10] тощо).

Тому є сенс визначати поняття договору через поняття угоди, а не навпаки, чи розглядати їх як тотожні. У свою чергу, поняття «угода» і «домовленість» не є тотожними, адже домовленість може бути попередньою і не мати юридичних наслідків.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні пропозиції щодо визначення співвідношення термінів «правочин», «договір», угода» і «домовленість».

Спеціально-юридичними термінами є терміни «правочин» і «договір», а «угода» й «домовленість» є відносно юридичними термінами, використання яких вимагає уточнення їх правового змісту. Тому терміни «угода» і «домовленість» не є тотожними терміну «договір», а лише використовуються для визначення поняття договору, де договір – це угода, з якої виникає юридичне зобов'язання, а угоду можна розглядати як домовленість про погоджену дію двох або більше сторін (за буквальним перекладом з російської мови «угода» – це «соглашение»), так і як саму дію на основі такої домовленості.

Спеціально-юридичні терміни «правочин» і «договір» співвідносяться як загальне та часткове, де договір є видом правочину, поряд з одностороннім правочином. Але тут потрібно зазначити некоректність визначення правочину у ст.202 ЦК України як дії особи, спрямованої на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, оскільки у випадку дво- чи багатостороннього правочину має місце погоджена дія двох або більше осіб. На це неодноразово зверталась увага на практиці і в літературі. Наприклад, С.А. Подоляк зауважує, що не кожний правочин є договором (угодою), ці поняття не завжди тотожні, і тому можна зробити висновок, що у ЦК України також не завжди послідовно й узгоджено застосовуються такі юридичні категорії, як правочин, угода, домовленість, договір [7, с.39].

Тому доцільно було уточнити редакцію ч.1 ст.202 ЦК України наступним чином:

«1. Правочином є дія особи (*осіб*), спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» (запропоноване доповнення виділено курсивом).

Натомість згідно з принципом економії правових засобів, що завжди має йти поруч із принципом їх достатності, доцільним буде використання терміну «правочин» для позначення одностороннього правочину, а терміну «договір» для позначення дво- чи багатосто-

роннього правочину. Для усунення плутанини у правозастосуванні таке скорочення доцільно спеціально обумовити у ст.202 ЦК України.

«2. Правочини можуть бути односторонніми (*правочини*) та дво- чи багатосторонніми (договори)».

Таким чином, правочин – одностороння дія особи, яка опосередковує набуття, зміну або припинення прав та обов'язків; договір – угода як дво- чи багатостороння погоджена дія осіб, яка опосередковує встановлення, зміну або припинення взаємних прав і обов'язків і виникнення юридичного зобов'язання.

Для пояснення вищенаведених формулювань слід зробити декілька додаткових зауважень.

Окремі науковці, розглядаючи ту чи іншу сторону явища, вбачають в описі їх юридичних характеристик певне протиріччя. Наприклад, С.А. Подоляк зауважує, що інститут визнання договорів недійсними, за ЦК України, розглядається як визнання недійсними цивільно-правових правочинів, а у ГК України – як недійсність господарсько-правових зобов'язань. Отже, ЦК України більш чітко розмежує правочин як юридичний факт і зобов'язання (права та обов'язки), що виникають на підставі цього юридичного факту. Особливості визнання недійсними господарських зобов'язань визначені ст.ст.207, 208 ГК України. Однак аналіз ст.207 ГК України, яка присвячена недійсності господарського зобов'язання, дає підстави для висновку про те, що в цій статті поняття договору і зобов'язання не розрізняються. І деякі автори [11, с.78] небезпідставно вважають, що ст.207 ГК України все ж належить до договорів (правочинів), якщо звернути увагу на формулювання «...зобов'язання, що... вчинено...», «...зобов'язання, що... укладено...» – зазвичай говорять «вчиняється правочин», «укладається договір» [7, с.40].

У цьому не потрібно вбачати якогось протиріччя, оскільки договір – явище багатогранне, і його можна розглядати і як юридичний факт (дію, правочин), і як юридичне

зобов'язання, яке він опосередковує, при цьому не слід забувати, що одне невід'ємне від іншого, не може бути дво- чи багатостороннього правочину без зобов'язання, яке з нього виникає, тому можна говорити, що одне опосередковує інше (несе в собі його). Згідно Академічному тлумачному словнику української мови, слово «опосередковувати» означає виражати що-небудь не безпосередньо, не прямо, а за допомогою чогось іншого; бути посередньою ланкою для вираження чого-небудь [3].

Отже, договір, так само як і правочин, слід розглядати як багатостороннє явище, маючи на увазі і саму дію, і її документальне оформлення, і її юридичний зміст.

З урахуванням цього у формулюванні правочину і договору у чинній редакції, наведеній у ЦК України, невдалим уявляється використання терміну «спрямована»: правочин – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків; так само договором за ЦК України є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. З цього приводу слід зауважити, що спрямованість не означає настання таких наслідків, а без наслідків є домовленість не правового характеру, але немає договору. Тому слова «дія, спрямована» доцільно замінити на «дія, що опосередковує» і «домовленість, спрямована» на «домовленість про».

Для прикладу, у Великому енциклопедичному словнику договір визначається як угода двох або більше осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [10], а в Словнику української мови – як взаємне зобов'язання, письмова або усна угода про права та обов'язки між державами, установами, підприємствами та окремими особами [3].

Таким чином, на основі вищевикладеного можна зробити висновок, що в ГК України ми маємо юридично коректне визначення договору як угоди, з якої виникає господарське зобов'язання. Натомість, норми ГК потребують удосконалення з урахуванням того, що

термін «угода» у значенні односторонньої угоди слід вважати невиправданим та привести його у відповідність до використаного у чинному ЦК України терміну «правочин». Для запропонованої частиною науковців повної заміни терміну «угода» на «правочин» немає підстав, оскільки той і інший термін потрібні для позначення відповідно двостороннього чи багатостороннього правочину і одностороннього правочину.

До Цивільного кодексу України пропонується внести зміни, відобразивши в ньому що:

– правочин – це одностороння дія особи або погоджена дія двох або більше осіб, що опосередковує набуття, зміну або припинення прав та обов'язків;

– односторонній правочин – це одностороння дія особи, яка опосередковує набуття, зміну або припинення прав та обов'язків;

– договір – це угода як дво- чи багатостороння погоджена дія осіб, яка опосередковує встановлення, зміну або припинення взаємних прав і обов'язків і виникнення юридичного зобов'язання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляневич О. А. Про відповідність предмета позову встановленим способам захисту права / Беляневич О. А. // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 1. – С. 97–103.
2. Подцерковний О. П. Загальні та спеціальні норми: проблеми виявлення та вирішення конкуренції / Подцерковний О. П. // Вісник господарського судочинства України. – 2009. – № 6. – С. 34–43.
3. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 10. – С. 377.
4. Договірне право України. Загальна частина : навч. посібник / Боднар Т. В., Дзера О. В., Кузнецова Н. С. та ін. ; за ред. О. В. Дзери. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
5. Гражданский процесс: учебник / отв. ред. В. В. Ярков. – 6-е изд., перераб. и доп. –

М. : Волтерс Клувер, 2006. – 703 с. – (Библиотека студента).

6. Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. – К. : Головна редакція «Української радянської енциклопедії» Академії наук Української РСР, 1974. – 847 с.

7. Подоляк С. А. Правові підстави та наслідки визнання господарських договорів недійсними та неукладеними в Україні: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.04 / Подоляк С. А. ; МОН України, Київський ун-т права НАН України. – К., 2010. – 172 с.

8. Тер-Акопов А. А. Юридическая логика : учебное пособие / Тер-Акопов А. А. – М. : ИКФ Омега-Л, 2002. – 256 с.

9. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / Ожегов С. И. – М. : Оникс, 2008. – 736 с.

10. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Большая Рос. энцикл., 1998. – 685 с.

11. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / під ред. А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня. – К. : Реферат, 2005. – 336 с.

Євміна І. Л. Недійсність договорів за цивільним та господарським законодавством: проблема узгодження термінології / І. Л. Євміна // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 110–115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_19.pdf

Досліджуються питання недійсності договорів за цивільним і господарським законодавством, проблема узгодження термінології. У результаті дослідження автор наводить аргументи обґрунтованості норм ГК України, в яких використовується юридично коректне визначення договору як угоди, з якого виникає господарське зобов'язання. Поряд із тим обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення окремих норм ГК України з урахуванням того, що термін «угода» у значенні одностороннього правочину є невідрядним і його використання необхідно привести у відповідність з ЦК України, який застосовує термін «правочин» (угода).

Євміна І.Л. Недействительность договоров по гражданскому и хозяйственному законодательству: проблема согласования терминологии

В данной статье исследуются вопросы недействительности договоров по гражданскому и хозяйственному законодательству, проблема согласования терминологии. В результате исследования автор приводит аргументы обоснованности норм ХК Украины, в которых используется юридически корректное определение договора как соглашения, из которого возникает хозяйственное обязательство. Вместе с тем обоснованы предложения по совершенствованию отдельных норм ХК Украины с учетом того, что термин «соглашение» в значении односторонней сделки является неоправданным и его использование необходимо привести в соответствие с ЦК Украины, который применяет термин «правочин» (сделка).

Evmina I.L. Invalidity of the Contract for Civil and Commercial Law: Problem of the Coordination of Terminology

The questions of invalidity of contracts for the civil and commercial law, a problem of the coordination of terminology are investigated in this article. As a result of research the author results arguments of validity of norms of the Commercial code of Ukraine in which legally correct definition of the contract as agreements from which there is a commercial obligation is used. At the same time offers on perfection of separate norms of the Commercial code of Ukraine taking into account that the term «agreement» in value of the unilateral transaction is unjustified are proved and its use is necessary for bringing into accord with the Civil code of Ukraine which applies the term «pravochin» (transaction).